

Східно-західні непорозуміння.

(З приводу книжки Пидеши „Восток і Запад“).

I.

Колись, а по трохи й тепер іще в Росії, особливо в деяких націоналістичних кругах, дуже розширені були дискусії на тему противенства між Росією і Європою, або як любили емфатично висловляти ся, між Сходом і Заходом. Як звичайно в таких дискусіях, оперовано поняттями неясними, препарованими *ad hoc*: Схід, Росія, се були Петербург, Москва та містичний „руській мужикъ“; Захід, се був німецький філістер та французький буржуа. Такими поняттями, як деревляними мечами, легко було бороти ся і вигравати битви: побідник нічого не зискував, а побіджений нічого не трапив — крім часу проведеного на пустій балачці і крім духової деморалізації, яку ширили здобуті в таких поєдинках фрази в роді „гнилого Заходу“ і регенераційної сили „руссаго мужика“. З поступом знаня, з розвоєм точного думаня серед Росіян такі фрази помалу тратили кредит і такі розмови цікавили чим раз меньше число людей. То значить — дійсно осьвічених людей. Серед мало осьвічених, усяких писарів та дрібних чиновників без сумніву довго ще не переведуть ся охочі до таких широких, загальникових балакани, оті „патріоты своего отечества“, яких серце росте при думці, що Москва, се центр усього сьвіта, а „паша матушка Рассея всьому свету галава“, що захід гниє і ось-ось розвалить ся, і тільки зі сходу, з над Волги та Оки, прийде відроджене сьвіта — розуміть ся, в виді містичної трійці: православія, самодержавія і (московської) народности.

До нас на Україну такі балаканя та теорії якось доси не доходили; чи то тому, що Українець загалом думає конкретніше, не любить пустого теоретизованя, чи може тому, що спеціально від такого самозасліпленя хоронила Українця його іронічна вдача, а окраїне, поневолене положенє України в Росії не дозволяло надто ентузіастично підхоплювати вигуки про висіість Росії над заходом. Трохи иньше діло було в Галичині, де ще від 50-их років купка людей, осліплених зверхнім блиском російського кольоса, силкувала ся побіч иньших виплодів російського духа вводити в курс і погляд про окремишне місце Росії в цілій всесвітній історії, про її виємковий, ні з чим иньшим не зрівняний характер, про її спеціалне призначенє супроти Славянщини і „гнилого“ заходу. Була па дні тих поглядів наївна віра у всесильність російського самодержавія, у звірцевий порядок російського житя, у справедливість та розумність російського режіму, в „твердість“ російського релігійного чутя та російської дісципліни. Все те ім-понувало людям паївним, не обізнаним ані з близька з російським житем, ані навіть із далека з російською літературою, публіцистикою, наукою, людям, що привикли на все дивити ся з верха, не любили аналізувати фактів, не мали в душі ніякої міри для оцінки їх дійсної вартости.

Нема що мовити, роками, десятиліттями втовкмачувані такі погляди мусіли витворити свого рода атмосферу, традицію, духову предіспозицію до такого власне думаня навіть у людей не заражених москвофільською епідемією. Тип старого галицького Рутенця, духово отяжілого і непорушного, консерватиста з духового лїнївства, ворога критики і аналізи тому, що вона псує душевний спокій і жолудкове травленє, льяоального до дна душі і до дня побору пенсії і проявляючого свій патріотизм зітханєм до обіцяного краю, де власть сильнійша, осьвіта меньша, а пенсія більша, — той так добре звісний нам тип 40-вих і 50-их років поволи уступив місце иньшому типови — Рутенця філософа, історіософа, політика та дипломата. Старий Рутенець на ново полякирований. Як старий, так і сей новий не любить дійсної науки, не любить аналізи і критики, хоч сам найлюбійше і найсьмілійше критикує та осуджує всіх і все. Він завзятий теоретик, сьміло літає в атмосфері загальників, махає широкими понятями, силпе як з рукава широкі перспективи та хитрі комбінації — розумієть ся там, де ніяка людська сила не може сконтролювати його. На всякі проби аналізувати та критикувати

Його вислови він усміхаєть ся поблажливо, як велетень па карликів, що пораять ся біля його ніг; усякі зусилля — втягнути його на дорогу реального, конкретного думаня стрічають із його боку непереможний опір, так як зусилля — змусити рибу маширувати по пішході. Тільки там, „де ллють ся рікою широкі промови“, де вимовлене слово не обовязує ні до чого в практичнім житю, він чує себе як дома. В практичнім житю він той сам Рутенець, яким був його духовий предок, непорушний, егоїстичний, брудний і безхарактерний, а слова — чи то будуть слова про здоровий схід і гнилий захід, чи про високу цивілізацію заходу і варварство сходу, — все мати-муть для нього однакову вартість — поволоти, зверхньої декорації і більше нічого.

Тяжким бичем божим на таких людей, а властиво па такий духовий склад у наших інтелігентів був М. Драгоманов. Оте галицьке „пустомельство“, що сьміло, без вагаля брало ся говорити про найріжнійші питаня, про які не мало ніякого понятя і які готово було збути будь якою пустою фразою, оте „крутійство“, що йшло в парі з „тупістю“ ума, оте лїнивство думки заслонювале вертким язиком, отся ніби „тверезість та практичність ровуму“, що маскувала повну безпринципність і цинїзм, усе те до самої глубини обурювало його душу і він добирав усяких способів, і річевих аргументів і їдких насміхів і докорів, щоб виганяти того звїря з його криївок і виводити його на денне сьвітло, на прилюдне позорище, присоромлювати ним людей у глубині їх власного сумлїня. „Ми почували кожде його слово мов цьвігане батога“, говорив мені один із учасників руху гал. молодїжи з другої половини 70-их років. І справді те, що в нас тоді привикли були звати „Драгомапівщиною“, був далеко меньше якийсь комплекс позитивних думок та поглядів — філософічних, політичних чи соціяльних, — а радше отой моральний імпульс, оте „обличене“ духового ества галицького Рутенця, отой пекучий сором перед самим собою, що змушував людей шукати якихось нових доріг у житю, працювати над собою, держати себе на тузі, доводити до згідности думки з ділами, почувати себе в своїх словах і ділах одвічальним перед безпощадним осудом власного сумлїня.

Певна річ, імпульс даний Драгомановим ішов занадто глибоко, вимагав занадто великої праці і занадто високої культурности, щоб його мета могла бути швидко осягнена. Тип галицького Рутенця, як і всякий органічний витвір, оказав ся здібним до

опору і до модифікацій. Особливо по смерті Драгоманова, коли його безпосередній вплив уступив, сей тип у новім полякированю знов почав підносити голову. Ми бачили численні його виступи і в товариській житю, і в політиці, і в публіцистиці. Видана перед роком у Коломиї книжка д. Підеші (псевдонім) „Восток і Запад“ являєть ся для нас коштовним документом для студіюваня психології того типу і для того бажаємо присвятити їй кілька уваг. Може троха пізно. Книжка вийшла перед роком і зробила певне вражінє в деяких кругах нашої публіки. „Діло“ присвятило їй аж два фелетони, де два ріжні автори, д. Яричевський і д. Далекий, на ріжні лади хвалили її. І видно, що ті похвали не були лише індивідуальними виявами смаку рецензентів, коли в одній часописи якийсь добродушний читач зовсім серіозно висловив запитанє до критики (пібі до якогось вишого трибуналу в літературних справах), чи справді „Восток і Запад“ треба вважати епохальною появою в нашій літературі? На се скромне питанє галицька критика доси не дала відповіди. Не дав його й д. В. Д., що присвятив книжці д. Підеші прихильну рецензію в січневій книжці „Кіевской Старини“, і хоч вбачав її хиби, все таки запевняв, що вона „полишить видний слід у нашій літературі, загалом убогій на твори, що виходили-б по за обсяг буденної літератури“. Троха неясним лишило ся, що розуміє рецензент під тою „буденною літературою“ чи літературу, так сказати, для буденного житку в відріжненю від якоїсь недільної чи сьвяточної, — і в такім разі його осуд іще не комплімент для д. Підеші, бо виріжняючи його книжку від тої буденної літератури д. В. Д. все таки ще не зачислив її до сьвяточної, — чи може рецензент мав на думці літературу, що малює нам небуденних, незвичайних людей, і в такім разі —

Власне в такім разі книжка д. Підеші зацікавила иньшого українського критика, д. Бфремова. В двох остатніх книжках „Кіевской Старини“ за май і червень він помістив замітну статю „На мертвой точкѣ“, де характеризує теперішній стан української літератури як момент ослабленя творчих сил, момент, коли кращі письменники або мовчать, або дають лише невеличкі твори, в усій творчости переважає ескіз, дрібний нарис, а на перший план висувають ся письменники з меньшими здібностями, що ставлять собі великі задачі, але не вміють дати їм ради. Д. Бфремов для ілюстрації тих своїх тез розбирає три сьвіжо видані більші твори —

характерно, всі три в під пера Галичан, а власне Лукіяновича „За Кадильну“, Яцкова „Огні горять“ і Підеші „Восток і Запад“. І коли Лукіяновичу він не може відмовити ані доброго наміру, ані знання предмету, хоч і знаходить у нього недобір творчої сили, то твори Яцкова і Підеші критикує значно острійше. Лишаючи на боці розбір повісти Яцкова ми подаємо тут у перекладі лише розбір твору д. Підеші, якому д. Сфремов дав по нашій думці не зовсім таке освітлене, як би слід. Ось його слова.

II.

„Вже висше була нами зазначена нещаслива охота деяких авторів, передовсім д. Яцкова, робити невдатні екскурси в країни чужі для літератури. Ті екскурси, що деколи свідчать про добрі наміри авторів, майже завжди своїм таудитним виглядом виказують зараз таки їх повну непідготованість, щоб рішати зачіплені питання, досить значну наївність світогляду і в кінці очевидну невмілість повязати ті уступи зі змістом своїх творів так, щоб із останніми вони творили одну цілість, а не виблискували яркими латками иньшої краски і з иньшої матерії. Але д. Яцків був іще в порівнянню уміркований в тім огляді, і д. Підеша, автор повісти „Восток і Запад“ (Коломия, 1903), заткнув за пояс усіх супірників у тім напрямі. На сторіпках К. Ст. був уже надрукований досить у загалі прихильний відзив про ту книжку, що належить д. В. Д. (див. січневу книжку за теперішній рік), але ми радикально розходимося в оцінці повісти д. Підеші з нашим товаришем по журналу і, противно до нього, видимо в ній тільки новий доказ того пригнобленого стану, в яким перебуває наша сучасна література в особі наймолодших своїх представителів.

„Жила й пробувала один час у нас у Києві молода дівчина, на імя Ліна Вероні; покінчивши московський інститут, де її, по перше, обожали, а по друге, нагородили при закінченю золотим медалем, вона удасться до Ціріха і записується на університет. Коли ви погадаєте, що Ліною руководив інтерес до науки, цікавість або що будь у тім роді, то помиляєтеся: наука, звичайно, наукою, але головний намір був тут иньший і мотиви нашої медалістки дещо більше зложені. Передовсім — „кохання бажає ціле її ество“ („Восток і Запад“, ст. 20); вона — після загальних запевнень, гарна, принадна і розумна дівчина — на свободі почуває себе тісно: їй треба, „щоб хтось сильнійший обмежив її свободу

і тільки тоді вона почує себе цілком свobodною“. На що ліпше, гадаєте ви, але тільки чого-ж задля сього їхати десь там до Ціріха і записувати ся на університет? Адже певно і в Київі знайшовся-б охочий наважити ся на свободу Ліни Вероні — „сього цвїту по всьому свїту“, як каже пословиця. Гадаючи так, ви знов помиляєте ся, і автор пояснює вам се поважно і докладно: в Київі, на жаль, вибранця для Ліни не знайшлося і то тому, по перше, що київські юнаки говорять про рівність жінки з мущиною — принцип для особи, що шукає свободи в обмеженю, признайте, невідповідний; а по друге, у київських юнаків, навіть найгарнійших, між иньшими недостачами — „і борода не до лица“, і губи виходять викроєні якомсь по жіноцьки, а примховата героїня „не хотїла-б цілувати тих жіночих уст у мушчини“ (ст. 16). Завдяки такому химерному капризови природи, що обдарувала Киян жіночими губами, Ліна прийшла до переконаня, що тільки на заходї, в Европі, знайде вона втіленє своєї мрії, і опинила ся тому на ціріхськїм університетї. Але все-ж таки — по що на університетї? не розуміє читач: адже на університет записують ся, щоб учити ся, а не вишукувати вибранців; для останньої потреби є аж над міру багато відповіднійших місць — от хоч би лічличі місця, „води“ і т. п., в яких Ліна, будучи особою, як видко, заможною, могла-б користати в дуже великою вигодою. І знов д. Підеша з чималим серіозним виглядом порішує ваші непорозумїня і сумніви ось яким міркованєм: Ліна переконана, що в характері ученої жінки вона буде більше варта того, кому припаде блискуча доля — обмежити її свободу. Наука для неї виходить тільки мостом, так сказати-б, до висшої ціли, хоч, зрештою, знайомим вона повтарає старі, оклепані фрази про службу ближньому. Після стільки докладних пояснень особа Ліни для читача вже вповні, сподїємо ся, вияснена і не викликає більше ніяких сумнівів; але на жаль, разом із тим виринає в читача деяке непорозумїне з автором, що з упором все таки дальше вважає свою героїню висшою натурою і дивить ся на неї з очевидним поважанєм... Відїславши, сяк чи так, свою героїню до Ціріха на науку, д. Підеша, йдучи правдоподібно за висловом: „не добро есть человекѹ едину быти“, посиїшив ся під пару пишній Вероні сотворити не меньше пишного Степана Білоцерковського. Той останній в молодих літах ішов слїдами Драгоманова, але прийшовши до сумного заключеня, що „в його країні нема ніякіської літератури, котра-б дала пізнати і зрозуміти

хоч саяк так її власний цивілізаційний стан“ (ст. 30), а існуючі книжки лягають у голові тільки безкорисним баластом, — також рветь ся стати Європейцем і виїжджає зразу до Відня. Тут, не заглядаючи цілими місяцями на університет, він слухає лекцій європейзму в „кнайпах“ і по таких місцях, про яких докладний звичайно: автор знаходить можливим сказати тільки те, що вони оповиті „тайною ночи“. Ці лекції доводять у кінці до того, що Степан розходить ся з поглядами Драгоманова, а тому, що „у його ще хаос“ і „новий світогляд у його що-йно формуєть ся“ (ст. 34), то наука по „кнайпах“ веде ся дальше. Невинне забиває часу нашого кандидата па Європейця чомусь-то видалось підозрени австрійському урядови (бідний австрійський уряд!), і Білоцерковський виемігрував до Ціріха. Героїня і герой зійшли ся в однім городі, а що Степан про еманципацію жінок ні слова, та і в загалі па жіноче питає дивить ся тверезо, реалістично, згідно з зачерпненою в „кнайпах“ наукою, то й зумів від разу зробити на Ліну незатерте вражінє. Розумієть ся, при тім він і губи мав вповні мужеські, бо дуже під тим зглядом вибаглива Ліна від разу починає мріяти про те, „щоб його губи її цілували-б без ушину, до смерти“ (ст. 46). Наука в кінці остогидла їй, альтруїстичні пориви починають видавати ся їй несердечними і по просту глупими: „помагати мужикам добути хліба, коли сама гордиш житєм, в котрім тільки їсть ся!“ — кличе вона пр., і читач так і чекає, що за тою сердитою фразою після старої інститутської привычки піде: „фі“... Чого-ж, значить, кращого, як злучити ті дві так близько підхожі душі — тим більше, що і по артистичним нахилам вони мали багато спільного: вона чудово грає, він не менше чудово співає?... Але не в тім тут річ: авторови очевидно подобаєть ся помучити дещо своїх героїв і він починає протягати справу і розводити квасно-солодкі нісенітницї. Так виложивши поперед устами студентів і студенток ріжницю любови в Росії і в Європі, д. Підеша зневолує Ліну образити Степана до такої міри, що той „аж заревів, так простегнав“ (93). Ображений Степан торжественно прирікає відістити напасницї, а що на мисливця й звір біжить, то незабаром уже Ліна просить у нього дозволу відітхнути „при вась на вашихь грудяхь“ (105 — сю фразу Ліна вимовляє так по російськи!), а після сього вони й зовсім роблять ся нерозлучними. Справедливість вимагає зазначити, що зразу Ліна і Степан пробували ще було вчити ся, хоч „більше просиджували у щастю“

(107), але де далі зовсім закинули науки і після довгої проволоки часу підносять ся в кінці, по щасливому вислову д. Хоткевича, „на верх буття... туди... в вічно прекрасній сфері, в гармонію“ (д. Підеша висловляє се зрештою далеко простійше). Свободу, здавалось би, Ліна Вероні знайшла, цілі досягла, та тут виходить щось незрозуміле: Степан присилає нечаяно Ліні символічну записку, в якій між офіційальним зворотом і підписом була з'ображена тільки довга черта, і доконавши того поступка, що зветь ся по простому свинством, паш європейський надчоловік соромно втік, оправдуючи себе досить несподівано тим, що Ліна показала ся жінкою, як і всі иньші. Після блуканя по горах, при чім Степан то виявляв бажане підняти ся до звід, то свої „очи концентрував не на краєвиді внішнім, а на внутрішнім своїй душі“ (144), він, подібно до марнотравного сина, вертає до Ліни. Настає зворушача сцена помирєня, яку автор по просту відказуєть ся описувати, але се останнє щастє було вже не довге. Ліна від перенесеної гризоти і потрясеня занедужує на запалєнє мізку і вмирає, завіщаючи своє тіло спалити, щоби зістати вірною науці, якою, нагадаємо, вона дуже мало цікавила ся.

„Така зворушача історія, коли вірити д. Підеші, притрапила ся в щасливій Швейцарії... Але на жаль, як уже було сказано, у добродушного автора виходить із читачем якесь дивне непорозумінє: цілий час д. Підеша рисує надлюдий, старанно виписує кожду дрібницю, відтінює і підкреслює кожду рисочку, що свідчить наче-б то про висше призначенє його героїв, одним словом, зі всіх сил побиваєть ся, — а читач видить у всім тім тільки дуже мірєньку гусочку і дуже непевного дон-жуана. Відки виходить такий дивний результат, та паглядна неподібність? Та все-ж відти : і д. Підеша належить до числа письменників типу Галай. Вподобавши собі звісну тему, він рішучо не в силах справити ся з нею, дати щось суцільне і закінчене, і свою безсильність, недостаток спостереження і проникненя у внутрішнє жите своїх героїв намагаєть ся замінити власними зовсім неправдоподібними видумками. Тому всьо в повісти д. Підеші видумане, мертве, розведене бовтанкою високолетних слів, при чім автор у безмежній своїй наївности не розуміє навіть гаразд зміслу подаваних ним фактів, не здає собі рахунку з того, що властиво він представляє. Тому то бажачи представити надлюдий, представителів висшої духової породи людий, д. Підеша подає про них ряд таких комічних дріб-

ниць, які викликають вражінє противне до того, на яке очевидно числив автор. Сьвідомо він намагаєть ся поставити своїх героїв на педесталі, а несьвідомо, проти своєї волі, але немилосерно стягає їх з висоти і представляє в гумористичнім освітленю. Що-ж тикаєть ся артистичних змагань д. Підеші, то їх не можна скарикувати ліпше, як дорогою порівняня автора зі звісним Пеньюпжком. Читач напевно пригадує собі ту розкішно обрисовану фігуру в „Мартина Борулі“, що зовсім утратила власть над власними думками і тому на кождім кроці допускає найнеможливіші скоки, довші відступи, неналежні до річи вставки і т. п. Д. Підеша багато де в чім нагадує того Пеньюпжка. Чи згадає він про вихованє — зараз, покинувши дівєвих осіб де будь зачинає викладати пайнеможливіші теорії вихованя; натякне про кого будь із дівєвих осіб — при тій певній нагоді не помине піддати анатомічно-подрібному описови не тільки їх самих, але й тих із їх знайомих, які зовсім не зустрінуть ся в повісти; скаже припадково слово про подорожі зараз зачинають ся довгі балачки про те, що Росіяни в подорожий не виносять нічого, годі як Європейці, подорожуючи по Росії, прегарно знають сю останню і т. и. І всео не звичайно довге, і всео по пунктам: 1), 2)... Але вершком куріоза, що прегарно характеризує сьмішні заходи д. Підеші, виходить те, що в його повісти в повні поміщений реферат, де знаходимо порівнанє Росії і Швайцарії в ріжних точок погляду, переповнений звичайними у нашого автора паівностями. Нічого й згадувати, що хоч троха правдоподібного образу житя нашої молодіжи в Швайцарії д. Підеша дати не в силі: на те в нього нема ні знаня того житя, ні здібностей хоч би середного побутового письменника. Образ житя, що міг би дійсно представляти інтерес для читача, він замінює власними вигадками, які, розумієть ся, ніякого інтересу ні для кого не представляють. Видуманий, неприродний зміст, наївні, невмілі, чисто школярські заходи, дубоватий виклад і до того всеого ще манерованє і вдаванє, що кажуть авторови вилувлювати ві своєї творчої фантаві перли сумнівної вартости, от пр., що запах жасміна „робить вражінє Шевченкової княгині“ (ст. 97) — всео те зводить артистичне і побутове значінє повісти д. Підеші до вера.

„Але тим, що доси скавано про розбирану повість, не можна обмежити ся в огляду на те, що твір д. Підеші не дармо-ж носить

інтригуючу назву „Восток і Запад“ і задля того а priori вже можна думати, що зміст її виложеним нами романом між парою величчій надлюдий не вичерпується. Заголовок вказує на те, що автор мав перед очима ширші задачі, як особисті відносини героїв, і дійсно д. Підеша пробує представити антитезу між Заходом і Сходом, беручи ті поняття, розумієть ся, не в географічному змісті, а в ідейнім. Таким способом повість претендує на широке суспільне значіння і може справді виявляє деякий інтерес, хоч би як показчик тих напрямів і поглядів, що панують у певнім кружку, до якого належить автор. Переходячи до тої сторони повісти д. Підеші ми передовсім повинні зазначити, що автор переконаний „західник“, але на жаль його західництво не що більше, як вивернене на виворіть московське славянофільство. Тоді, як славянофіли ставили аксіомою: гнилий Захід і цвітуча Росія, — д. Підеша переставляє в тій формулі іменники і дістає: спілий, цвітучий Захід і дика, нерозвита Росія. Це тверджене він коментує і аргументує на різні способи, але зі всіх його коментарів і аргументів виходить ясно одно, що д. Підеша не має поняття про те, про що взяв ся писати і для того подає самі неймовірні річі. Він пр. зовсім серйозно переконаний і зовсім не жартуючи доказує, що люди „російської цивілізації“ вважають „коханця за найвище, одиноке щастє“¹⁾ — і ціла повість новна подібних наївностей, які показують, що автор не знає найпростіших річій і в фантазії порішує найбільше зложені питання. Ми не будемо зупинятися над плодами домородної філософії д. Підеші, бо вартість їх западто очевидна, але не можемо не висловити крайнього здивовання перед одною обставиною — на що здало ся авторови воєскрешувати справедливо забутих мерців славянофільства і перефарбувавши їх відповідно до власного смаку, пускати в курс під прапором останнього слова науки і соціального ладу?“

¹⁾ Той куріоз пригадав нам другий, вже в творі д. Яцкова, який обясняє невеликий зріст Ніни — чим би ви гадали? — уживанем чаю! Прегарна ілюстрація до твердження д. Підеші, що Росію ліпше можна пізнати з творів чужинців, як самих Росіян. Завважимо до річи, що і д. Яцків і д. Підеша, оба Галичани, немилосердно калічать російську мову, коли захотять наводити розмову співбесідників по російськи. Їх проби в тім роді можуть привести в веселий настрій найбільше захмареного читача. С. Є.

III.

Ми навели в повнім перекладі критику д. Єфремова тому, що не вважаючи на деяку її односторонність (про се буде у нас іще мова далі) мусимо признати йому рацію. Книжка д. Підеші справді має не малі хиби, коли дивити ся на неї виключно як на повість, як на твір беллетристичний, що підлягає звисним естетичним правилам. Не без вини тут і сам автор, який на щось же назвав свій твір „повістю“ і дав привід критикувати його як повість. Тимчасом мені здасть ся, що се непорозумінє і що д. Єфремов справді зробив кривду д. Підеші, що скритикував його твір односторонно, змірив не тою мірою, якою треба-б його мірити, і для того автор мав би повне право запротестувати проти його критики звисною приповідкою: „Не міряй мене кірцем, коли я і в чвертку влізу ся“.

Твір д. Підеші справді незвичайний, виємковий і звичайні естетичні формули не підходять до нього. Сказати, що він не відповідає вимогам повісти, що збудований не мудро, що в ньому багато наївности, суперечних поглядів, претенсіональності і чого там іще хочете, се значить підхоплювати поодинокі симптоми, деталі, але не дати повного образу явища, не причинити ся зовсім до зрозуміння його сути. А вже сказати, що психологія дівчих осіб змальована слабо, що ситуації обрисовані неплістично, що оповіданє порушує ся скоками, без внутрішньої льогіки — се значило би робити кривду авторови, шукати добрих прикмет його твору зовсім не там, де вони є, стріляти зовсім по за ціль.

По мойому книжка д. Підеші зовсім не повість, тим меньше, розумієть ся, науковий трактат, і не публіцистика; я не знаходжу для неї відповідної назви; найрадше назвав би її апокаліпсою, розумієть ся, в ширшій значіню того слова, не маючи зовсім на думці тої одної Апокаліпси, що включена в число канонічних книг Нового Завіта. Для кожного тямучого буде ясне те, що я хочу сказати, коли пригадаю, що маємо досить богату апокаліптичну літературу на мовах жидівській, грецькій, латинській і иньших. Твори сеї категорії при всіх ріжницях тенденцій, часу, мови та походження мають багато спільного що до способу представлення. Цілий такий твір звичайно подіктований одною ідеєю, представляє її в ріжних формах, у ріжних фазах її розвою; оповіданя, діяльогія, рефлексії та ліричні уступи вплетені в сей твір самі для себе не

мають вначіня; від них не вимагаєть ся ні плястики, ні звязку, ні логічності — їх вяже, їм надає значіне та основна ідея, яку вони малюють. Книжка д. Підеші має всі прикмети такої апокаліпси: до неї треба мати ключ; хотівши її зрозуміти, треба поперед усього віднайти її основну ідею і всі частини, описи, діяльогії і екскурси прикладати до тої ідеї. Тільки тоді побачимо її високе значіне, незвичайну, справді дівінаційну силу її автора, що зумів цілком ще знати не за своїм твором, зректи ся всіх власних поглядів, думок, симпатій і антипатій, підняти ся до найвисшого ступня об'єктивності, до такого ступня, де ся об'єктивність майже ідентична з найвисшою суб'єктивністю, — щоб тільки вповні, в увесь ріст і у всіх нійсах змалювати ту ідею, що була в його творчій душі і просила ся вилити ся на верх. Як і слід для всякої апокаліпси, автор не старав ся влекшити нам знайдене ключа до неї, хоч і не зробив його неможливим; але раз знайшовши його ми бачимо рантом, як усе в книжці робить ся нам ясним, зрозумілим, логічним, і вчимо ся разом із тим цінити дівінаційний дар автора, шанувати його внемковий талант.

Що-ж се за ключ такий? В чім лежить основна ідея апокаліпси д. Підеші? На мою думку в тім, що автор бажав нам дати, чи може якоюсь спеціальною, непереможною інспірацією був змушений дати образ духового стану, псіхології галицького Рутенця нового фасону. Прошу зрозуміти мене як слід! Я не кажу, щоб автор мав намір у головнім герої своїй „повісти“ представити такого Рутенця! Се була-б зовсім буденна, ординарно беллетристична задача. Концепція нашого автора далеко ширша. Герой його книжки, Степан Білоцерковський, то не лише центральна фігура в ній — ні, се одинока фігура в ній; уся книжка написана для його змалювання, всі иньші фігури виведені в книжці, се проєкції його власного духа; всі розмови, се відблиски лише його одної душі, всі піби то теоретичні дискурси і розвідки, якими так скандалізуєть ся д. Гфремов, зовсім немпнуче потрібні для його характеристики. Все в книжці, се Степан Білоцерковський, *totus vivit et spirat in illo*; навіть мова його, навіть титул не концепт д. Підеші, а безмірною силою інтуїції відгаданий тип Білоцерковського. Чим більше вчитую ся в сей неарівняний твір, тим більше подивляю ся, так сказати, елементарну силу, з якою він вилив ся, і тим більший респект почувую перед його автором, що вмів так безслідно розплитись у своїм

творі. Лиш одним делікатним натиюком він дав зрозуміти нам, що сей акт творчости не був нього несвідомий, що він знав, що писав, і почуває свою велич: він присвятив свій твір Василю Стефаникови, найбільшому у нас знавцеві мужицької душі, і д-ру Вацлаву Морачевському, найбільшому у нас знавцеві тзв. ново-часної, „модерної“ хорої душі.

Попробуймо-ж із того погляду студіювати твір д. Підеші. З гори заявляю, що в дальшій розмові лишаю автора на боці, а буду держати ся виключно д. Степана Білоцерковського, буду розмовляти з ним, студіювати його психологію на основі того матеріялу, який зібрано в книжці „Восток і Запад“. І надію ся, що прочитавши мої висновки кождий читач разом зі мною признає, що в творі „Восток і Запад“ наша література здобула річ справді незвичайну, виємкову, можна сказати — неможливу ні в якій иньшій літературі, так як ні в якій иньшій суспільности неможливий тип подібний до нашого Рутенця найновішого фасону.

Ми вже сказали у вступі до сеї статі, як виробив ся в Галичині тип Рутенця і які фази переходив він аж до часу смерти Драгоманова. Степан Білоцерковський поможе нам провести сю нитку розвою о ціле десятилітє далі, до кіпця XIX віку. Він сам датує своє духове сформованє тим часом, коли „починаєть ся видавництво „Народа“ (ст. 27), себ-то 1889 або 1890 роком. Правда, як правдивий Рутенець, як правдивий член того — мовляв Драгоманов — *genus hominum, quod de patria sua minime sapit*, він думає, що тоді тільки й почало ся письменство, коли він почав читати, що тільки в „Народі“ почали ся статі Драгоманова, що перед тим не було нічого і що „коли в паровою машиною прийшли з Запада нові ідеї, то Степан став їх першим прозелітом“ (ст. 27). Се не хронологічна помилка автора, який певно знає, що „парова машина“ появилася 1876 р., коли Степан Білоцерковський ще „переходив від кічки до пилки“ і що вже тоді були якісь прозеліти, тай що й „Народ“ не з неба-ж падав що дві неділі, а мусів хтось писати його. Ні, автор папевно знає се все, але Степан Білоцерковський не потребує, не хоче знати сього. Правдивий Рутенець не знає і не має історії; історичне думає, то генетичне, природниче думає, а він ворог такого думаня. У нього історія починаєть ся його вродинами, а розвій зазначає ся лише такими фазами: „кічка, пилка, шахи, карти, дівчина, шипок“ (стор. 27). З таким підготованєм він бере ся читати „Народа“. І знов, як

правдивий Рутенець, він не признає, що чогось навчився в тої часописи. Борони Боже! „Та часопись відгадала його думки, сформулировала їх, вияснила“. Дивно лише після того, по що він „стає ревним поклонником нових ідей і їх апостолом“, — адже се були його власні ідеї. Ну, але звичайна логіка для Рутенця не обов'язкова. Він наперед стає „апостолом“, потім „почалося читанє, наука“ — значить, апостол ізразу був неписьменний, але разом із апостольством „набралося у його відкись чимало ентузіязму, десь взялися спосібности“. — Рутенець ніколи не думає еволюційно, живе, так сказати, від чуда до чуда! Ну, а копець кінців було апостольство, було „читанє, наука, робота“, був ентузіязм і „спосібности“ — і раптом показалося, що „засіб знаня малий, досвід житевий ніякий“, а головно „батько погрозив“. З апостола робить ся мученик. „Богато молоді вломила тоді доля“ — каже він ляконічно, хоча історик галицької Рутенії за 90-ті роки нічого не знає про якісь спеціальні переслідуваня молоді. Ну, але Рутенець не історик. Батько погрозив, мати плакала, щоб синок учився, але він — ні, він „боровся“!

Чим був Степанів батько — ми не знаємо. Він говорить про нього досить загадково: „У батька був могучий розум, маєстатична повага, богато гордості“ (ст. 25) — подумаєте, якийсь магнат, аристократ. Але далі читаєте, що він „сам підіймав усякі підприємства, щоб для дітей добути богатство“ — значить, заможний підприємець? Але далі почувєте, що мати героя „занята дрібною роботою не мала коли відітхнути“ — значить, селянка, міщанка, прачка? І знов далі читаєте, що герой „пішов помагати своєму старому батькови в лісі“ (28) — значить, якийсь рубач чи може дрібний підприємець. Як геніяльно схоплена в тих розкиданих, ніби суперечних, ніби псу з горла витягнених рисах правдива рутенська вдача! Рутенець соромить ся свого бідного походження; він хоч удає демократа, Драгоманівця, революціонера, а все таки не скаже, що його батько палив вугле в лісі і посив угнівські чоботи, але добачить у ньому „могучий розум і маєстатичну повагу“. І не думайте, що се він добачить очима любови! Він не любить свого батька за його строгість. Ще малим „він найбільше думав над тим, як би то викрутити ся і побавити ся по волі, до краю“ (26), а дорівши і зробивши ся емігрантом, живучи в Ціріху, хоч знає, що родичі журять ся, „мати ридала, рідні плакали“ (ст. 35),

про те признає ся в отвертістю близькою до цинізму, що до дому „писав не більш як раз у місяць — откритку по гроші“ (ст. 41). Викапаний Рутепець, що в душі любить і бачить і знає на світі тільки себе самого.

Але слідімо далі розвій нашого героя. Він хоче сказати, що відсахнувся від радикального руху 90-их років, а не хоче сказати, чому. Рутепець ніколи не скаже про себе: я покинув се діло, бо був западто дурний для нього, бо бояв ся прикростий, бо бажав карієрп. Ні, він скаже так:

„Однако хід думки люцької сотню разів скорший, як хід матеріяльного прогресса людства. А успіхи роботи духової суть все переминаючимп і зпикаючимп, коли нема матеріяльного субстрату.

„До того для успіху діла треба може менче ентузіязму, як бляги; треба тієї легкості, не хочу сказати, безвстидности агітатора і демагога, що нераз не вірить в то, що говорить, котрий робить поверховно, блєстить, імпонує, льєстить. Він був правдивий, чистий. (!) До того більше систематичний, глибокий. (!) Коли говорив, то хотів сказати не фразу, а правду, не пересічний погляд, а критичний огляд. (Ото!) Бєсідник мусить вмѣти гарно сказати те, що другі видумали, він не творить. — Степан не був агітатором! Так коли противности робили цілу його працю (!) ілюзорячною і він поволи се пізнав; коли пізнав, що агітація його не може бути працею основною, органічною, він робив далі (льоґічно!); але коли на него пішли доноси мужиків, тоді він кинув проклопом на них: його дума (читай гордість) взяла перевагу і він пішов помагати своєму старому батькови у лісі. О кілька ліпше брати діло в купецького, матеріяльного боку, — думав він!“ (Стор. 28.)

Ось як скаже чистокровний Рутепець! „Я не агітатор! Я западто чистий, соромливий, западто глибокий, западто критичний. А зрештою „хід думки людської“ „А успіхи роботи“ і т. д. — йде далі те, що Драгоманов називав „бормотанем чогось такого, чого й сам автор не розуміє“, а копець кінців цинічне признає: „ліпше брати діло в купецького, матеріяльного боку“. Але ні! В тім бормотаню є одна конкретна річ. На героя „пішли доноси мужиків, тоді він кинув проклопом на них“. А се що таке? Доноси мужиків? На Драгоманівця? В 90-их роках? Коли мужики так горнули ся до тих нових ідей, готові були в огонь скочити за кожного, в кім бачили щиру прихильність до себе? Щось не ві-

рить ся. Не чували ми про такі факти. Коли були якісь допоси мужиків на пана Стефана, то мабуть якісь не на ідейнім, не на Драгоманівськїм тлі. Але тут, у тїм пункті ми від нашого Рутенця не довідаємо ся правди. Ми побачимо се й далі. Там, де правда могла би показати нашого надчоловіка в свѣтлі не надто на його думку кориснім, там він потрапить дуже невручно відмовчувати ся та відбріхувати ся, хоча діло вимагало би виясненя. Як же се так: апостол, прихильник ідей Драгоманова — і раптом „кидає прокломом на мужиків“. Се-ж ціла драма, страшна трагедія! Се повинно-б бути вияснене. Поміляєте ся! Не забувайте, що герой — Рутенець, аматор шумних фраз, що його Драгоманівство, апостольство, пародолоубство така сама бляга, як і все инше, що драми в його душі ніякої не було, що він стрітивши серед мужиків якийсь, може зовсім легальний опір своїм — не ідеям, а „сильним поривам“ (ст. 31) покидає те, до чого не тягло його нічого крім хвилевої моди та пустої амбїції, і замісь апостольського обертає до нас своє звичайне, натуральне, цинїчне та безсоромне лице.

Стенанови швидко надокучило „помагати старому батькови в лісі“ і він кинув ся читати книжки. Розумієть ся, не маючи наукового підготованя, читав без тями, без розбору і без ціли. Не розуміючи більшої части прочитаного, не вмюючи зацікавити ся нічим, він як чистокровний Рутенець закриває свою бездарність широкими фразами, в яких власна його безтямність помішана з шматочками ідей нахапанних із ріжних книжок та брошур у невимовно дикий горюх із капустою:

„І Степан читав. Він думав, що знанє і розум залежить від скількості прочитаного. Та поволи переконав ся, що не вистарчить читати усе, що попаде у руки, а особливо не те усе, що написано українською мовою, а треба пізнати цілу цивілізацію ріжних народів у всїх проявах. Треба розібрати жите економічне, на котре складаєть ся знанє промислу, рільництва, торговлі; до того треба знати природні і технїчні науки. А щоб зрозуміти хід цивілізації, то треба знати філософію географії і історії. До того треба позбути ся усяких апріорних доктрин і ідей; викинути з голови той хлам, яким вона наповнена, а вступити на дорогу безустанного дослідю і праці мисли. Він зрозумів, що ідеї релігійні і філософські суть інтегральною частію положеня економічного індивіда і суспільності, що кождому станови положеня економічного і степеневи науки, яка йому відповідає, товарнають відповідні системи „ідейні“:

звичаї, обичаї, релігія, фільзофія. З тим же усім йде в парі устрій родини, громади і суспільности і відносини міжнародні. А усе те треба досліджувати, так сказати, самому, тоб то не займати готових теорій, а одіти ся в критицизм. Треба, думав він, перестати вірити правим, але не зачинати вірити лівим. До того треба пізнати писаня і штуку і науку і жите Європи і поза Європи, а до того ще й в історичнім розвою. В склад знаня мусить входити і цивілізація передної Азії і Індії, а цивілізація Єгипту і Греції в цілій повни. Тоді-б, думав він, почала ся наука.“

Для сього ігноранта очевидно наука ще не почала ся, але замісь сісти і вчити ся до ладу, він іде методом того цигана, що його послали принести відро води, а він ломачкою штуркає докола криниці, і на питанє, чом не несе води, відповідає, що йому за мало набрати відро і він хоче вирити і принести цілу криницю. Зовсім таке вражінє робить і ся ніби то програма; паш Рутенець очевидно фантазує про науку як сліпий про коліри, не маючи найменшого понятя ані про одну її галузь. Йому вистарчають тільки шумні, широкі фрази так як Гоголевому Петрушці прочитані слова, які иноді чорт його знає, що й значать. І при тім як чистокровний Рутенець він не може зробити „европейської“ пози инакше, як наплювавши на своє рідне. Супроти такої широкої „ідеї“ українство, се дрібниця, на яку не варто плюнути. От, як би „почала ся наука“ по його програмі, тоб то починаючи „всім“, аж тоді, „на такій основі“ і українство не було-б чимсь відірваним від всеєвропейського прогресса і для його двиганя не треба-б було звивати аж до патріотизму, бо до двиганя звали-б інтереси ж и т я і з н а н я. Він бачив абсолютний недостаток того. Йому стало ясно, чому у його земляків тільки партацтва і шарлатанства і фанфароннади; чому кромі Драгоманова ледво декільки книжок, що мають яку-таку вартість. Він бачив, що то прокляте народа замкненого з усіх сторон від Європи, той малий Китай, де кождий знає усе те, що другий знає, а всякий мало знає такого, щоб варт було знати. Які марні зазиви патріотів — тіві демократії духа — пишім, творім те саме, що вже другі компатріоти написали, щоб збільшити тільки бібліографію і статистику української літератури, щоб було більше написаного. Він бачив, що в його країні нема ніякої літератури, котра-б дала пізнати і зрозуміти хоть як так її власний стан цивілізаційний. Книжки, що він їх читав, не давали ніякої думки. Найбільшу часть української літератури він би

поставив на: „Index librorum prohibitorum“ бо вони тільки час забирають“ (ст. 30).

І завважте, все се говорить наш Рутенець без злоби, без внутрішньої потреби, без ніякого конкретного мотивованя; ні з чого не видно, щоб він знав ту українську літературу, яку так гуртом осуджує. Йому, по правді, про неї зовсім байдуже, а хочеть ся лише показати себе, відтінити свою висшість по принципу „Mojtsche, mach dich grojs!“ Автор, що сею тірадою так зручно і влучно зміг схарактеризувати свого героя, показав справді незвичайне майстерство.

Очевидно, що ані те читанє, ані таке міркованє не доводить Степана ні до чого. Відносини з родиною не гарні, бо батьки гонять до роботи; відносини в суспільности не гарні, бо мужики заскаржили до суду, і бідний герой „помимо желізного здоровля діставав деколи якогось битя серця і дрозав“ (ст. 31). Що се не була звісна хвороба битя серця, се певне, бо люди з зелізним здоровлем не западають на неї; мусіло се бути иньше якесь битє, що заставляло героя дрозати. При тім йому по таким приготованю замануло ся стати „Европейцем“, а „в його душі бушувало, як в печері Боля“. Куди-ж пак! Така програма читаня, як наведена висше, а з другого боку деяка охота — наплювати на всі ідеї і „повернути до виключного добуваня маєтку“, та тихе признанє, „що й така робота варт труда благородних“ (ст. 31). Розумієть ся, у стилю того щедринського ліберала, якому одного ранку ні з того ні з сього замануло ся „либо конституції, либо севрюжини съ хрѣномъ, либо кого нибудь ободрать“. І наш Рутенець також стає на тім, що найліпше буде обдерти, визискати — рідного батька й матір і сімю і „іхати в Відень учити ся“. Як він там учить ся, се автор характеризує з незрівнаним майстерством.

„Степан у Відні. Тут кинув ся він на науку чи властиво на читанє. Його сила волі була вельми мочуча і він зміг і в розкішній столиці богато працювати. Він задовольав ся дво- або тригодинним сном, у чому підпомагали його сильно розбиті нерви. Він читав. Ідеалом його змагань було звести до купи усе, що находив доброго у культурах всіх часів. Він не держав ся одної якої школи, а старав ся виробити для себе з цілого умового доробку людства свій світогляд. І начитаність у ріжних літературах і знанє ходу мисли усяких школ європейської суспільности по троху росло і давало йому величезне богатство сирого матеріалу. А то усе старав ся він пе-

реробити і передумати і зробити своєю власністю. Однак він увесь був вложений із страстий усіялких і бажана гармонія духа розбивала ся повнотою того життя і багатством ідей і так він, ще цілком молодий, не міг того усього і себе самого опанувати“ (Ст. 31—32).

Розуміть ся, все те одна бляга, пусті фрази. В перекладі з рутенської фразеології на людську мову се значить: Степан не вчив ся нічого. Се потверджує автор зараз дальшим устуном:

„І він не ходив в універзітет частійш, як раз у місяць, а спати лягав, коли сонце вставало. Йому квартира не пахла. Коли було входив над ранком у комнату, то усе лих, яке коли пережив, ставало йому перед очн, і то були хвилі, коли болів душею над цілою люцькістю. (Віденським жаргоном се називається ся Katzenjammer!) Він проводив час до півночи у Шруфа і Ціммера — до півночи. Після півночи в „Скончанію“ або Міра або... та життя після півночи окрите тайною почи. Я говорю „і він!“ Я скажу, що він був самим невтомним у рухливому життю розкішної столиці“ (ст. 32).

Наш Рутенець сам знає, що не виніс із Відня нічого, але він не скаже сього по просту, по щирости. Ні, він скаже загальником, що „вартість Відня для нашого студенчества рівна пули“

Тай сього не досить. Він іще має претензію, що „ви не кинете каменем на нашого Січовика“. Відень, бачите — „величезна столиця, для науки не годить ся“, особливо такому, що не має до неї ані елементарного підготованя, ані охоти. Та ба, по думці нашого Рутенця „Відень тільки на половину в Европі“, а „найліпше, що є в Відні, се гуляня“ (ст. 33). Оттим то й віденські студенти, що гуляють у Відні замісь учити ся, „міцно симпатичні“ нашому Рутенцеві, „бо правдиві, не вдають з себе ідеальних, хоть люблять говорити деколи про високі матерії в таким патосом, мов би про ті матерії мали яке знанє“. Точпісїнько так, як і сам герой! Він любить Січовиків тому, що вони в піятиці та розпусті „щирі, без облуди“, що „коли в ходу Doppelliter, тоді проявляєть ся увесь їх геній“ (ст. 33), і він, розуміть ся, веде перед у тій генійности і се вважає очевидно достаточною заслугою на те, щоб і ми симпатизували з ним. На жаль, він із того кнайпового життя не виніс навіть того, що по його-ж словам виносять иньші Січовики — щирости та правдивости. А він бідолаха „що дихне, то брехне“. Кнайпове життя підриває його здоровле — і він не зап-

куючи ся каже, що то „страшенні труди духа“. Його злапала в кнайпі поліція на газардовій грі чи може на чісь подібнім, йому грозить арешт, може суд — і він з облудним гримасом каже, що „Степан понав у коллізію з правительством“. У нього з ним — каже він далі — „були і давні рахунки (себ то ті грішки, за які його скаржили мужики), а тепер прибули нові, і він із легким серцем надумує тікати з Австрії. „Йому се було дуже до душі, бо рідну землю і рідних хоть і дуже любив, та жите у ній (себ то в кім?) йому дуже остогидло“ (стор. 35). Розуміть ся, він бреше мовлячи, що дуже любив рідну землю і рідних. Рідна земля, її положенє й потреби і питанє практичної діяльности для неї не грають у його цілім світогляді ніякої ролі, а виступають у його шіркванях лише в виді туманних фраз, коли треба прикрити ними якийсь поганий вчинок; а як любив він рідних, про се вже була згадка висше. Тай він і сам, аараз же в дальшім реченю завдає брехню тій облудній фразі про любов до рідні. „Степанови було тепер любо-любо: він любив авантуритись... Доля відгадує людські бажаня“. Які се могли бутч бажаня винлекані в віденських кнайпах крім бажань звичайного Hochstapler'a? „Він на університеті в Парижі або Афінах!“ — мріє наш Рутенець зірвавши ся з ланцюха. Очевидно університет тут тільки для гарного слова, бо в Парижі й так університету в німецькім значіно нема, а що таке з наукового боку виявляє в себе атенський університет, про се йому бай-дуже. Йому не хочеть ся знапя, а тільки авантур.

З таким самим легким серцем і з безсоромною брехнею на устах, як із рідним краєм, наш Рутенець прощаєть ся зі своїм до-теперішнім ідейним світом. Ми вже бачили, він признавав себе Драгоманівцем, набріхував на себе якесь апостольство, хоча й признав нарешті, що він не агітатор, що нічого не вміє, а його діяльність серед мужиків скінчила ся якимось свинством, за яке мужики потягли його до суду. Розуміть ся, се все не перепиняє нашому Рутенцеві сказати тепер, по напруженій діяльности в віденських кнайпах і люпанарах, що „він Драгомановець, але у його складав ся вже зівсім другий світогляд, повий від Драгоманівського, навіть суперечний з його“ (ст. 34) Який саме був світогляд Драгоманова, сього наш Рутенець, розуміть ся, не знає і про се його даремно питати. Але він чує, всею своєю грубою шкірою чує, що живе суперечно з проповіцю Драгоманова, тоб то з пайпростійшими етичними прінціпами, жне житем галапаса та розпус-

ника і з звичайною рутенською гіпокрізією силкуєть ся прикрити се темною балаканкою про „світогляд“. Що ніякого світогляду у нього нема, що „суперечність зі світоглядом Драгоманова“ значить властиво „пустити ся зовсім на пси“, се потверджують зараз дальші слова нашого Рутенця: „У його ще не зівсім прояснило ся. У його ще хаос. Новий світогляд у його що йно формуєть ся. А що той новий світогляд зробить з ним, він сам не знає“ (ст. 34). Отже не знає світогляду Драгоманова, хоч знає, що його тягне в иньшій бік; не має свого світогляду, а знає, що все те, що знав доси, „фалшиве, перевернене, не цілковите“. Завважте ті слова! Вони найкраще ілюструють рід критики нашого Рутенця. Що значить, що те, чого його навчили на родині, було „перевернене“ та „не цілковите“? Що значать ті слова в приложеню до тих елементів фізики, математики, історії чи якої хочете иньшої науки, якої його вчили „на родині“? Очевидно нічогісінько не значать, хіба те, що Рутенець із тих елементів не виніс нічого, навіть уміня хоч троха льогічно думати. За те seine grosse Ignoranz hat er sich selbst erworben, а надто талант до кнайпованя... „В його душі криза страшенна“ — каже про себе Рутенець, і зараз же, тим самим духом додає: „Віч в товаришами не розмовляв про ніякі вищі змагаля, тільки про кнайповане, гуляне, дівчата... Коли завязував ся спір про питання вищого розряду, він мовчав і або усьміхав ся (не даром Поляк каже: roznać głupiego po śmiechu jego), або скучав; за те радував ся, коли Січовики кнайпували“ (стор. 35). Чим же проявляла ся та страшенна криза? А нічим. Таї кризи ніякої не було, бо з порожного не налеш. Безідейний і безхарактерний Рутенець тільки в рідному болоті чує себе як у своїм елементі і такими уявляє собі також своїх товаришів. „Спосібні до гулянок вони не хотіли житя ідейного, та не кривили душою і були по його думці хоч у сьому Евронеїцями“ (ст. 35). „Не хотіли житя ідейного“ — неоцінене признанє! І не кривили душою, — значить, коли ми в душі свині, так будемо-ж і з верха свиньми! Отсе „европейство“ по дзьобу нашого Рутенця. На жаль він сам, як бачимо, і до того, так сказати, хлівового европейства не доріс. „Він любить щирість і простоту в житю“ — у иньших, до того тоді, коли ся щирість і простота проявляє ся в неприкритім цинїзмі, але сам любить що хвиля ставати на котурни, напускати на себе апостольство, духові кризи та байронівське змудженє, — і в тім, як усюди — Рутенець.

IV.

З таким підготованем, умовим і етичним, наш Рутенець подасть ся до Ціріха. Чому до Ціріха? Він же хотів позбирати сметанку з усіх європейських наук і зложити з них якусь власну цілість, а Ціріх не є ніякий науковий центр і не дає поля для такого „пенкоснімательства“. Але Рутенцєви нема що вірити. Ми вже знаємо, якої то науки бажає він. І справді, до Ціріху тягне його не наука, не університет, а дівчата, спеціально Росіянки. Він виправді й тепер каже, що „ходить пильно слухати лекцій Бамберґера, Гайма, Лянґа“, але се тільки декорація; ті лекції очевидно не цікавлять його, не полишають ніякого сліду в його душі. Всі його думки обертають ся довкола дівчат і інших знайомих. Є тут одно коштовне місце, де описано перше вражінє, яке відніс наш Рутенець при вступі в компанію ціріхських студентів і студенток із Росії. „Коли Степан ввійшов у перве в „Руську товаришеську столову“ на Minervagasse, відніс вражінє, якого ніколи не забуде. Він побачив уперве студенток більшою громадою. Кращого вражіня на його ніколи не зробило жіноцтво, бо на його глибокого вражіня жіноцтво до тепер ще й загалом не зробило. Він пізнав, що ті дівчата творять вищий, гарніший сьвіт; він почувствував, що у перве побачив інтелігентних дівчат. Вони були інтелігентією інтелігенції і інтелігенція жіноча, яку до тепер знав, зійшла у його до значіня: товпа. Він бачить дівчат, у котрих на лицах відбивають ся другі, пичі прикмети думші. Вони поважили ся на велике діло! І вони чують цілу важність і одвічальність свого кроку. Вони приїхали вчити ся математики і медицини, далеко від матерій, від рідні. Вони мусять енергією вирівнати мущинам, бо вони сягнули по райські цьвіти науки, по то, що вважало ся з поконвіку привілеґією — не їх. І се трагізм їх положеня, тим більший, що вони молоді, слабі, що вони женщины. Їх захованє, їх хід, їх рух — щирі, прості, звичайші, а по своєму граціозні. Тут маляр найшов би чудові взори, щоб представити боже в змаганях чоловіка! Степан не вірить, що то на яві; здаєть ся йому, що то сон. Йому було чудно, сьвітло на душі. Він і не думав про давніше віденське житє. А коли його прирівнував до нового, то йому ставало міцно неприємно. Радо

згадував він хіба своє давніше життя, коли ще жив у лісі рідної землі“ (ст. 36—37).

Чуєте! При вступі в той чистий світ молодіжці відданої духовій праці та ідейному життю йому „ставало міцно неприємно“ — Рутенець почуває на момент усю погапь свого дотеперішнього життя, але й тут він, до дна душі пеширий, не зважить ся признати, що йому соромно; ні, йому тільки „міцно неприємно“. Та все таки в устах такого скота і се вже не аби який комплімент. Ну, та не бійте ся, він за сю хвиливу неприємність постараєть ся помстити ся, відбити її на тих людях, опоганити їх тою поганю, якої невичерпаний запас він приїє із собою до Ціріха.

Перше, що він робить, се, розумієть ся, напускає на себе звісну вже нам байронічну позу, удає мудрого, задуманого, меланхолійного, вишого над окружене. Ось прошу поглянути, як він сам малює себе — ні, любуєть ся собою.

„Хто він, той рослий, здоровий козак, у котрого борода почина легенько сходити? У його певність себе, у купі зі звичайністю і скромністю. Та певність не визнає, а покорює, не викликає зависти і ненависти, а вяже до себе людей. То другий чоловік, як ті, яких знала! Яке природне, звичайне його поступованє; як воно нікого не вражає!

„Вона бачила, як він раз толкував з одною студенткою — Ісаєвою, певно про якісь культурні питання, бо вона про те з усяким говорила. Ліна тямить, що в тій розмові з початку Ісаєва щось живо йому доказувала, а він опертий в одвіря мовчав, і закинувши до гори і на бік голову, дививсь на неї і усьміхав ся довгим усьміхом, що трєвав підчас цілої її апольогії, ніби говорив: „дитиняче говориш, люба дитино, але гарно говориш!“ Коли-ж вона трохи перестала, тоді він, здаєсь, кинув їй кілька питань коротких, уривочних, потім говорив довше і в міру мови видно було і запал і якусь дивну рівнодушність. В міру його мови вона ставала ваче пририта і очи спустила як би пристижена і почала обертати в пальчиках канцелюх, як учениця. То був верх розмови і се вражінє у Ліни з памяти ніколи не вийде. Видно було, що Ісаєва капітулювала зівсім! Здаєть ся Ліні, що ломив усї її погляди, цілий її світогляд. Видно було ще, що над нею хотїв тріюмфувати, бо на його лиці якась усьмішка Мефістофеля.

„Ліна звергала на його від того часу раз-у раз увагу.

„Деколи видавав ся він їй хмарний, як могила, то за хвилю сьміяв ся так весело, якби тільки сьміх був його елементом. Та й що є у йому? Та дума і певність показує, що стоїть на якійсь гранітній основі — думала Ліна.

„Та звідки і чому та змінність його усноблення, що одбиваєть ся на лиці. Хиба ненокінченість розвою умового? Здаєть ся, не може се бути! Так може які бажапя, заміри? Може яку борбу веде, або хоче вести, або буде вести. Видно тільки якусь титаничну борбу елементів, з яких зложена його душа — невпинну, кипучу, де раз одно перемага, то знов друге; хиба тому замічає вона що дня щось такого, що противорічить вчорашньому. Таємничий дух він є! А може він який недобрий дух? Як не даєть ся подумати така думка! Не даєть ся подумати хотьби тому, що здаєть ся, він би одним поглядом зломив того, хтоб таке подумав. А наружність його! Вчора був не то, щоб гарний, та силував дивитись на себе. Нині він маєстатичний; то знов бачить в йому меланхолію, мовби щастє поховав. Яка праця відбуваєть ся в його душі, котра викликає ту змінність? Цікаво, яка провідна ідея, основний тон, котрому підлягає усе друге? Чому імпоує людям, та чому? (чи справді? — думає Ліна), чому вона в його погляді шукає рішепя на всі питання, шукає відгадки загадки життя. І їй здаєть ся, що в нім звершились усі її мрії.

„І знов вона нагадує собі сцєпу зі столової. Віц, здаєть ся їй, деколи нічим і ніким не интересуєть ся, та ось зближуєсь до його отта сьмілива дівчина в сивій шапочці козацькій в виверненим дном оксамітним. Ліна бачила, як вона підійшла до його і всьміхнулась. Ліна чула цілу розмову.

„Як вам, дівчино, гарно в козацькій шапочці; тільки на коня і в степ“ — говорив він приємність дівчині.

„Ви-б так зділали, пану?“ — питала вона українською мовою з веселим усьміхом.

„А вжеж — хоть по воли, хоть по неволи.“

„Хоть по воли, хоть по неволи! Так ви шануете нашу рівноправність і свободу!“

„Хибаж до щастя треба її?“

„А в чомуж по вашій думці щастє?“

„Щастє? Хиба в поезії люцьких стремлїнь! Його було багато в давні часи на кінци меча, багато його було в стенах Укра.

їнци, багато мабуть і є в пустинях Арабії, може воно й на вершках Альп..“

„А більше нігде? — питала козачка.

„Більше?... в душі чоловіка!..“

„Як ви гарно говорите, пану, як мінії подобають ся ваші речі“ — говорила козачка — „а більше нігде?“

„А ще... не знаю... ще трошечка на груди коханої дівчини.“

„Який ви варвар, пану!“

„Спасибі, ви відгадали.“

„Скажіте, будьте ласкаві, цівілізації ви не цїните?“

„Як не мав би її цїнити, коли в нїй так багато гарного і коли вона дає нам можливість бути варварами!“

„Коли у вас время, пану, заходьте до мене сьогодні після лябораторії па чай; підемо опісля на найвищу терасу Ціріх-гори, де Суворов клав вістрем меча людий у домовину; а як ні, то на Waid; там так тихо, мирно...“

„Спасибі, тільки сьогодні засїданє нашого клубу, а воно протягне ся до пізна!“

„Так приходьте хоть о півночі, буду ждять, доки прийдете.“

„Гарно, дівчино, затагну вам під вікном: „Ой зійди, зійди.“ Добре?“

„Дуже буду рада“ — і вони веселим усміхом попрощали ся.

„Лїпа чула розмову слово в слово. Бачила, як він одною рукою цвїти садив, другою зараз їх якось виривав. Та ще бачила, що він вириваючи цвїти, усміхав ся так чисто і голос його був такий гарний, що зовсім не відтручував, а таки знова кував до себе, як то й виходило“ (ст. 21—24).

Рутенець очевидно не відчуває того, що його поза „закликувати хіба тихий сьміх, що жадна Росіянка, а тим меньше студентка, не скаже молодому паничеві в очи: „Як ви гарно говорите, пану, як менї подобають ся ваші речі!“ Не скаже тим меньше, коли ті речі такі глупі і претенсіональні, як речі нашого Рутенця. Але не забуваймо, що се не повість, а апокаліпсіс, що автор не описує дійсних людий і дійсних розмов, а тільки відслонює у всьому душу новочасного Рутенця, бачить усе його очима і списує все так, як уявляє собі той Рутенець. Се він сам напускає па себе „титацічну борбу елементів“, уважає себе тазмичним, маєстатичним, бачить у собі масу суперечностей, а на своїм лицї

ушьмішку Мефістофеля. А все се лише тому, бо в його душі горить бажанє, щоб оті студентки подивляляи його, стояли перед ним „наче прибиті і пристижені“, говорили йому в очи компліменти, і розумієть ся, коли тільки він захоче, кидали ся в його обійми. А що по звісній приказці „wie der Schelm ist, so denkt er die Aenderen“, то він власне й такими малює тих Росіянок, малює їх глупими, наївними і розпусними, бо інакшими він не може уявити собі жінок. Він посуває ся ще далі і відповідно до тих своїх бажань, до своєї вдачі конструує собі образ Швайцарії, образ усеї цивілізації, в якій „чоловік бере перевагу над патріотом“ (ст. 44), тоб то рутенське скотство над ідейністю, в якій „жить для других, другим служить — се нещире, глупе і несмачне“ (ст. 46), головно — несмачне! — в якій і „жінчині не треба науки“ (ст. 66). Любий, милий, клапоухий Рутенець! Як чудово він малює себе самого, свою душу і свою темноту в тих премудрих рефлексіях та рефератах, хиба для іронії вложених в уста студенток Росіянок! Адже візьміть хоч одну якусь, першу ліпшу фразу в тих ніби рефератів! „Бо хиба всякому зрозуміло, що причиною ексцесів одиниць є слабкість сил і волі, але аномальність загалу мусить лежати в економічнім розвою“ (ст. 66). Попробуйте вдумати ся в сю фразу і скажіть потім, чи се не перла ціннійша „наче злата и топазія“! Але-ж синку мій Степане, азбука соціяльних наук учить, що людська одиниця є витвором окруженя, сучасного й давнійшого, значить, і ексцеси її мусять залежати від того окруженя, а не бути впливом „слабости сил і волі“, бо в таких разі й ти сам із своїми титанічними силами і могутчою волею не робив би ексцесів і не плів би таких дурниць. А твоя неоцінена аномальність загалу чиж не зовсім те саме, що кривизна простої лінії, бо-ж прикмета, що належить до загалу, тим самим є нормою. Ну, та не турбуй ся, ми знаємо, ти десь колись чув, що щось дзвонили про економічний підклад соціяльних явищ, але ми знаємо, дитинко, що ти того не зрозумів, перебуваючи тим часом страшенні кризи в кнайпах та люпанарах. Тай сам ти залюбки говориш про себе: „Він зі силою і легкостію Мефістофеля нищив, та будувати було трудніше“ (ст. 39). Ні, рибонько, навіть нищити не так легко, як тобі здаєть ся, а коли в тобі єсть щось із Мефістофеля, то вже, вибачай серденько, се не буде той безсмертний іроніст, той „Geist, der stets verneint“, а хиба той, якого Фауст у хвилі пересердя називає „Du Spottgeburt von Dreck und Feuer“.

V.

Та годі! Треба-б написати том у двоє більший від „Востока і Запада“, щоб розібрати картку за карткою, речене за реченем сеї незвичайної книжки. Богацтво її змісту, маса порушень у цій питань, натяків, порівнянь просто придавлює критика. І не так само богацтво, як власне та оригінальність, той спеціальний рутенський кут баченя, під який підігнано все в книжці, се домагає ся не так критика, як радше коментатора. Без коментарія книжки д. Підеші читати не можна, а коментарій може дати тільки чоловік, що бодай так само глибоко викинув у всі тайники рутенської душі, як д. Підеша. Я дав тільки пробу, тільки ключ, яким на мою думку треба відмикати сей замок; без нього — як бачимо на прикладі д. Єфремова, вся критична бистроумність шмигає по за мету. Найліпшим прикладом може бути dokonana д. Єфремовим аналіза піби героїні повісти, Ліни Вероні. Д. Єфремов приймаючи *in crudo* те, що говорить ся в книжці про Ліну, доходить до того, що вона проста собі гуска, людина несеріозна і т. д. Чистісіньке непорозуміне! Ніякої характеристики Ліни Вероні книжка д. Підеші не дає і не хоче дати. Назва Ліни Вероні тут зовсім припадкова, реальні обставини байдужні, а головне зовсім не те. Ліна Вероні зовсім не жадна жива людина, яку автор хотів змалювати більше чи менше реальними рисами, на підставі більше або менше точної обсервації. Ані гадки! Ліна Вероні, се тільки проекція того ідеалу жіпки, який живе в душі нашого Рутенця, се лише тїнь на екрані, лише причинок до характеристики його власної душі, власного думаня і власного уподобаня. Прошу лише взяти на увагу отсей неоцінений, а д. Єфремовим полишений без уваги устун, де наш Рутенець із пайповажнійшим видом роздебендює, як то піби мати виховувала Ліну й її сестер:

„Бажала їх так виховати, щоб перевагу мало чуте, щоб воно у кождому ділови так і проявляло ся, щоб воно провадило їх. Женщина ціла й є чуте — думала вона. Чутем вона щаслива; ним вона й других ущасливлює. Коли воно спльпе, то так і вяже до себе людий. Розум у мушци сьвідомий — у женщины повинен бути хіба інстинктом. Так вже природа женщину сотворила. Проти того не треба змагатись і не можна, а то виїде карикатура — не женщина. Тай хіба воно й так не гарно? Хіба воно й так не добре? Так треба його розвивати, те чуте! Певно, щоб воно не завело за

далеко (та чи воно й може шкодити на шір чутя — питала вона себе вже в самій-глибині серця) то треба розвивати й розум і жити з людьми, з живим світом, намість самого життя дум.

„Та ще старала ся мати виплекати в дочок грацію і елегантність. Сама вона була граціозна вже тому, що походила з Юга і гармонія її духа виявлялась так в її мові, рухах, зверхніх формах і одежі, що вона вже по природі була елегантною. Вона була дуже звичайна; подобатись бажала було тільки своєму чоловікові. Своїх же дітей бажала зробити елегантними трохи на показ, на вулицю, для світа. Світ же вимагає сього; як з тим не числитись!

„Ще один елемент виховання, то була наука. Ліна думає, що її мати не так то багато ваги прикладала до науки. Хіба-ж її треба для щастя, (здаєть ся, думала мати), але треба для життя... і треба було йти за віком. Невно лінше було жити у грецькому гіпекею, як тепер в Росії (думала вона), та щож робити! Настав світ, де треба вчитись і дітей вчити.

„Ліна бачить, що її мати (і вона сама?) багато дечим ріжнилась од загалу російської інтелігенції. Мати була родом з Кавказу і їй довелось довго проживати на Чорному морі, де вивчила грецьку мову і присвоїла собі стару гелленську культуру, котрої живі і камінні сліди бачила в Малій Азії і Афісах. Вона була тої високої думки про коханє, що люди російської цивілізації. Як вони, так і вона вважала коханє за пайвище, одишоке щастє. Тільки вона ріжнилась од Росіян одним: вони підносячи пайвище ідеал кохання думають, що жінщина мусить кохати, копче, за всяку ціну, мусить ханати розкіш, бо молодість утікає; і через те вони нераз кохають привид і через те у них пайкращий цвіт нераз марне пропадає. А вона думала, що жінщина може кохати тільки раз, тому ждати і терпіти — хотьби до смерти. Кохати треба без розуму, без пам'яті, як серденько знає, забути на все і про все, та тільки раз, бо тільки раз дівчина цвите“ (ст. 8—10).

Ось вам ключ до зрозуміння фігури Ліни. Се не жива людина, а ідеал нашого Рутенця, спрепарований по його рецепті. Вихованє на основі самого чутя — Рутенець очевидно й не догадує ся, яку кольосальну дурницю він говорить, і що всяке вихованє полягає не на розвиваню, а на онановуваню, влагоджуваню і так сказати, дестильованю чутя. Так, але йому бажалось би мати таку жінку, щоб своє надмірне чутє стелила йому під ноги, а своїм розумом не була здібна розкусити його глуноту та неморальність,

і такою він і конструує собі Ліну. Йому потрібна у неї грація й елегантність, хоч він і не пробує догадати ся, скільки то праці — і то чужої, до того непродуктивно потраченої праці коштують ті гарні прикмети. Жінка, що чарувала-б його своєю поверховістю, сама-б кидала ся йому в обійми і клонила ся перед його розумом, — кохане, що не лпшало-б по собі ніякої оскоми, не потягало пі до якої суспільної одвічальности — ось ідеал нашого Рутенця, винесений ним із кнайпового життя, і відповідно до того ідеалу він малює нам його проєкції, яким надає безпідставно риси й етикетки студенток-Росіянок.

Та годі про героя. Скажу ще кілька слів про автора. Я, здасть ся, досить ясно висловив свій подив для його незвичайного таланту, для його дівінаційного дару, з яким він зглубив і передав нам сей тип у таких різнородних ситуаціях, освітив його душу з так ріжних і несподіваних боків. Та одної річи я ще не підніс і бажаю зазначити її тут, на закінчене сеї студії. Д. Підеша не обмежив ся на всестороннім відтвореню душевного типу Рутенця найновішого фасону, — відтворив його разом із його мовою, чи то пак, беручи діло з чисто артистичного боку, сотворив для нього зовсім окрему мову, якою окрім власне такого Рутенця не говорив і не говорити-ме ніхто на сьвітї. Се дивовижна мішанина української мови з московською, підпущена ріжними буршівськими жарґонами, нашпикована цитатами в анґлійській, французькій, італійській та німецькій мові і полякирована ґрунтовною незнайомістю всіх тих язиків. Се язик немов би вчора вирвав ся з під вавилонського стовпотвореня і ще не отямив ся від потрясеня, яке завдав йому божий укаа про загальне замішане. Деякі критики докоряли д. Підеші тим язиком або бодай здвигали плечима і висловляли своє зачудуване. І знов чистісіньке непорозуміне. Але-ж добродїї, не забувайте, що се не язик д. Підеші, що язик у таким творі як „Восток і Запад“, мусить відповідати його змістови і що язик тут — інтеґральпа, неминуча риса до характеристики того самого Рутенця, якого характеризує вся книжка. Адже Рутенець із обовязку, з натури не знає свого рідного язика, а коли й знає його, то стидає ся говорити ним, і коли знає який будь чужий язик хоч пяте через десяте, то мусить мішати чужий до свого, наломувати свій на чуже а чужий на своє копито. Се ще в 1848 р. завважено на наших рекрутах; на тлі тої непереможної рутенської манїї написав Наумович свого „Знімченого Юрка“ — написав і сам пішов

Його слідами силкуючи ся цілими десятками літ зробити з себе „московщеного Івана“. І не сам з собою, — говорячи словами нашої колядки, — а з цілою чередою иньших москвофілів; „Змосковщений Іван“ зробив ся ідеалом значної частини нашої Рутенії. І наш Рутенець пішов тою-ж дорогою. Хоч ніби то він і не москвофіл, хоч уважав себе колись і радикалом і Драгоманівцем, а все таки досить було йому побути пару місяців у Відні і пару літ у Швейцарії, щоб дійти до повного і з рідкою фінезією доконаного перемішання всіх відомих йому язиків. Коли-б у Німеччині якийсь автор дозволив собі таким робом перекалічити німецьку мову, то я не сумніваю ся, що в кождім університетськім місті прилюдно спалили би такий твір із окриками „Peresat“; у Франції автора заперли-б у дім божевільних, а в Росії покликали-б у поліційний участок і висікли-б різками. Але тут, повторяю, не вина, а незрівняне майстерство нашого автора: він сотворив мову відповідну до змісту, доконав тим одного з найбільших чудес творчости, на які може покусити ся дух чоловіка.

Кінчу і ще раз вертаю до питаія, яке було висловлене в початку сеї праці: чи повість д. Підеші справді творити-ме епоху в нашій літературі? На лихо собі я не пророк і категорично відповісти на се не можу. Але яко критик я вважав своїм обовязком показати ті недосяжні та недоступні шпилі, якими вона підносить ся в гору, і остерегти всіх, хто хотів би наслідувати нашого автора, перед надто сьмілими і небезпечними стежками. Ні, написати щось друге подібне мабуть нікому більше не вдасть ся, навіть і самому д. Підеші. Можливо зрештою, що він як та левиця задовольнить ся сплодженєм сього одного левенятка. І ось чому бою ся, що книжка д. Підеші лишить ся безпотомною, стояти-ме сама собі в нашій літературі як стовп на бездорожі, як жива вказівка: Non plus ultra! Натомієм щиро бажаю, щоб як найбільше Рутенців, нової і старої політури, як найпильніше приглядали ся в тім зеркалі, що змайстрував для них д. Підеша. Коли-б при помочи мойого ключа вони зрозуміли суть і значіне сеї величньої апокаліпси, то я не сумніваю ся, що книжка мала би незвичайне значіне і може справді дала-б імпульс до не одного морального й ідейного відродження.

Львів д. 12—16 серпня 1904 р.

Іван Франко.